

A fel, le és egyéb igekötős igék formai-szemantikai viszonyának kérdéséhez

1. Bevezetés. – Jelen dolgozatomban – továbbhaladva a *ki* és a *be* igekötős igék egybevető elemzésével foglalkozó írásomban lefektetett úton (SZILI 2006.) – egyfelől a *fel* és *le* származékai között meglévő formai és jelentésbeli jellegzeteségeket tárom fel, másfelől adalékokkal szolgálók a hasonló funkciókon osztozó igekötőkkel való viszonyuk feltérképezéséhez. Teszem ezt azért, mert a szemantikai kutatások fő területe mind ez ideig az egyes igekötők szerepeinek meghatározása, elkülönítése volt (KOMÁROMY 1874.; KÚNOS 1880., 1882., 1884.; J. SOLTÉSZ 1959.; PERROT 1966.; PUSZTAY–SCHLACHTER 1983.; PETE 1985–1986.; SZILI 1985., 1988; FÜLEI-SZÁNTÓ 1989.; KIEFER–LADÁNYI 2000.; FORGÁCS 2005.), az így nyert eredmények tudatos, rendszerszerű összehasonlítása azonban nem történt meg. Hogy csak néhányat említsék a megoldandó feladatok közül: hiányzik az igekötők „szinonim” funkcióinak leírása. Több igekötő osztozik például az alábbi akciómínőség-képző szerepeken: eredményesség (*megír, megvarr, kifarag, elkészít*), totális akciómínőség, vagyis ’valamely tárgy, test belsejére vagy felszínére történő teljes ráhatás’ (*betakar, eltakar, letakar, befest, besötétedik, betölt; kitölt, kivilágosodik*), kezdet jelölése (*kigyullad, begyullad, felgyullad, felhangzik, meggyullad, elsírja magát, megrezdül*), de a ’vég’, ’megszűnés’ jelentés kifejezésére is több igekötő alkalmas: *beszüntet, megszüntet, eláll*. Érdekes feladatnak ígérkezik a közeli jelentések közötti összefüggések megfogalmazása is. Az *el* és *meg* segítségével különbséget tudunk tenni a cselekvések, történések megvalósulásának foka között (*elvág, megvág; elhízik, meghízik; megfonnyad, elfonnyad; lelő, meglő*), utalhatunk velük pozitív vagy negatív voltukra (*elszegényedik, meggazdagodik; felbátorodik, elbátortalanodik*), máskor pedig a leírt változás pszichikai vagy fizikai volta dönti el egyik vagy másik igekötő megjelenését: *elpirul, megpirul; elfehéredik, megfehéredik* stb. Hivatkoztam munkámban (SZILI 2006.) a *ki* és *be* ellentétes és rokon szerepű csoportjait vettem össze egymással. Szemantikai és formai kötődéseiknek a két főtípuson belül az alábbiakban taglalt hat altípusát tudtam elkülöníteni.

A) Az azonos tőből képzett származékok egymáshoz való viszonya. – Ez a főcsalád négy altípust tartalmaz. (Az ide tartozó alapigéket félkövérrel emelem ki az elemzésemben.)

A1. $kiV_1 \leftrightarrow beV_1$. Az eredeti irányjelentésüket megőrző igekötőknél a leginkább valószínűsíthető kapcsolat, amikor is a két igekötő ugyanazzal az alapigével hoz létre ellentétes jelentéseket: *kimegy* \leftrightarrow *bemegy*; *kifordul* \leftrightarrow *befordul*; *kigombol* \leftrightarrow *begombol*; *kikapcsol* \leftrightarrow *bekapcsol* stb. Közös jellemzőjük, hogy szinonimáikat zömében azonos igekötőjű igék alkotják: *kimegy* \approx *kifut* \approx *kicammog* \approx *kilóg* stb.

Leginkább az 1. a) és 4. a) *fel, le* csoportokat alkotó igék tipikus viszonya (1. 2. táblázat). Noha a fenti példák azt sejtetik, hogy szimmetrikus ellentétpárokról van szó, tüzetes összevetésük nagyszámú „társtalan” alakot eredményez, aminek két oka is lehet. Egyfelől az alapigék mindkét igekötővel való előfordulását gátolhatják szemantikai tényezők: a *csepeg, ereszkedik* lefelé irányuló mozgást jelenítnek meg, így *fel* igekötővel nemigen fordulhatnak elő, a *hág* tartalma (’felfelé megy,

halad') ellenben a *le*-vel nem egyeztethető össze. Előfordul (nem is oly ritkán) az is, hogy egyik vagy másik cselekvés ellentettjének hiánya csupán a szótár szeszélyének tudható be. A *felcsal* (*a hegyre, a 7. emeletre*) például ott van a szótárban, míg párja, a *lecsal* nincs. (A két igekötő származékainak – sziszifuszi munkát jelentő – egybevetésével nyert hiányosságokat, anomáliákat külön dolgozatban taglalom.)

A2. $kiV_1 \approx beV_1$. Az azonos töből képzett alakok jelentése nagyon közeli (*kipred* – *bepred*; *kitör* – *betör*; *kifest* – *befest*; *kiszínez* – *beszínez* stb.), a köztük levő választást a beszélői szándék vagy egyéb pragmatikai tényezők határozzák meg. A *kitöri/betöri az ablakot* szintagmákban például eltérő nézőpontból ragadjuk meg ugyanazt a történést, az esetek többségében azonban argumentumaik jelentése jelöli ki, melyik származék állhat a társaságukban: *kifesti a szobát, az arcát; befesti a bútort, a kerítést, a haját*.

A3. $V_1 \rightarrow kiV_1 \dots beV_1$. Az ellentétes igekötős formák az azonos alapigéjű szótótól kisebb-nagyobb mértékben eltávolodott jelentések hordozói: *kitanul vmit, betanul vmibe, betanul vmit; kidolgoz vmit, bedolgoz vmibe* stb. A jelenség okát a *ki* és *be* esetében argumentumaik eltérő metaforizációs folyamataival magyaráztam (vö. SZILI 2003.). Ezzel a típussal a *fel* és *le* származékai között nem találkoztam.

A4. $felV_{1a} \leftrightarrow felV_{1b}$. Mind a *fel*, mind a *le* igekötős igék között rábukkantam egy-két olyan esetre, amikor is az ige „önmagával” alkot ellentétet, azaz különféle jelentései egymás antonimái lehetnek: *leterhel_{1ritk}} = 'málhát, terhet levesz vmiről'* \leftrightarrow *leterhel_{3vill}} = 'gépnek, vezetéknek nagyobb terhelést ad'*.

B) Az eltérő töből képzett származékok egymáshoz való viszonya. – Itt két al-típust tudtam számba venni.

B1. $kiV_1 \leftrightarrow beV_2$. Az alcsoport tagjai jelölhetnek ellentétes tartalmú alapigékkel ($V_1 \leftrightarrow V_2$) ellentétes jelentéseket. Ez lesz a továbbiakban a B) 1_a típus: *kiemelkedik* \leftrightarrow *bemélyed*; *kinyit* \leftrightarrow *becsuk*; *kivilágosodik* \leftrightarrow *besötétedik*. De felállíthatók olyan antonimapárok is, amelyeknél a két igető semmiféle szemantikai kapcsolatban nincs egymással (ez a B) 1_b típus): *felráz* \leftrightarrow *lelomboz*. Ez utóbbi jelenségről akkor beszélhetünk, ha az igekötő klasszikus képzőként viselkedik, vagyis származékának jelentését nem az alapige, hanem az igekötőnek az adott szemantikai tömörülésre jellemző jelentésárnyalata határozza meg. A két fenti szó például az igekötők 2. c) alcsoportokban regisztrált funkcióinak köszönhetően jött létre.

B2. $beV_1 \approx kiV_2$. A *ki* és *be* igekötős igéknél ezt az altípust az azonos akcióminőséget kifejező származékok alkotják. Szaturativitást, vagyis 'az alapigében megnevezett cselekvés, folyamat telítettségi fokának elérését' például mindkét igekötő jelölheti: *kipihen magát, kialussza magát; besöröz, beiszik*. A *fel* és *le*-vel létrejött igetőmegben is csak az akcióminőség-képző funkciókban találunk hasonló egyezéseket. Ilyen többek között a 4. c) családbeli totális akcióminőséget, illetve a 4. d)-beli rezultativitást kifejező szerepük.

A *feldolgozás* mikéntjéről. – Módszerem nagyrészt megegyezik az idézett munkáméival: előbb „A magyar nyelv értelmező szótára”-nak (ÉrtSz.) adatai alapján elvégeztem a *fel* és *le* igekötős igék átfogó szintaktikai-szemantikai elemzését, mégpedig a két ellentétes irány ihlette metaforákat is alapul véve. A metaforák azonosításában a LAKOFF–JOHNSON szerzőpáros (1980.), valamint KÖVECSÉS ZOLTÁN műveire támaszkodtam (1998., 2005.). A kapott, funkcióikat tekintve

homogén csoportokat kitűzött céloomhoz igazodva most „párban”, azaz egymáshoz való viszonyukat vezérelvül választva vizsgáltam. Az eredmény számomra is meglepő volt: a két igekötő jelentésárnyalatai szinte kivétel nélkül illeszthetők voltak egymáshoz, így majdnem szimmetrikus, antonimákból és szinonimákból álló rendszert kaptam (vö. a 2. táblázat azonos kódú csoportjait). Ez után következett a legtöbb türelmet, kitartást követelő lépés, annak megállapítása, hogy mely más igekötők funkciói állnak közel az adott jelentéshez.

2. Az igekötőkön át keresztül-kasul: a *fel*, *le* és más igekötős igék formai-szemantikai kapcsolatai. – Az összegyűjtött terjedelmes anyag részletes taglalása szétfeszítené a dolgozatom kereteit, ezért most csak a 3., 4. és 5. nagycsaládokból mutatok be két-két karakteresebb alcsoportot. (Az 1. csoporttal, minthogy az egyéb igekötőkkel való helyettesíthetőséget tekintve nem szolgál meglepetésekkel, nem foglalkozom.) Az egyes igék előtti, felső indexben elhelyezett jelek a szinonim igekötőkre utalnak: ^o*fel*nő ≈ *meg*nő. (Feloldásukat l. a példák után.) A √ jellel a szótárból hiányzó alakokra utalok. Ha az ige különféle jelentései más és más igekötős származékkal adhatók vissza, a megfelelő alsó indexes szám elé helyeztem a szimbólumot: *fel*vág_{o1,2}. A könnyebb követhetőség kedvéért mind az egyes csoportok szintaktikai viselkedését leíró képletekben, mind az összegző táblázatban felsorolom a rokon funkciójú igekötőket. A ritka előfordulásokra zárójellel utalok. (Helyszűke miatt a tranzitív–intranszitiv szerkezetek közül mindig a tipikusabbat mutatom be.)

Reményeim szerint a kiragadott anyag érzékletesen tárja elénk a poliszém igekötők funkcióinak összefonódásából következő zavarba ejtő gazdagságot, a felmerülő kérdések sokasága pedig további kutatásokra ösztönöz. (A 2. táblázatban nyomon követhetők a két igekötő összes szerepének, így a nem tárgyalt szürke mezős jelentéseiknek a fő sajátosságai.)

2. csoport: A *fel* és *le* irányok ihlette orientális metaforákhoz köthető jelentések. – Ha végigtekintünk a szakirodalomban a ↑↓ irányokhoz köthető metaforák során, azt tapasztaljuk, hogy a felfelé irányultságot nagyrészt pozitívumként fogjuk fel, míg a lefelé irányultság negatív előjelű (l. 2. táblázat).

2b *fel*: A JÓ FELFELÉ IRÁNYULTSÁG: A FEJLŐDÉS/A NÖVEKEDÉS/A KELETKEZÉS/AZ EGÉSZSÉG/A HŐ/AZ ÉLES HANGOK LÉTREJÖTTE FELFELÉ IRÁNYULTSÁG. – A metafora fizikai alapja: bizonyos változások a FENT helyhez kötődnek képzetünkben: a növekedés felfelé irányuló; a gyógyult ember felkel fekvő testhelyzetéből, a melegedő folyadék felfelé tör az edényben. A *fel*-es formák zöme helyettesíthető az ősbib, irány jelentését elvesztett *meg*-gel. Eltéréseik a következőképpen magyarázhatók. Van, amikor csupán a *fel*-ben benne foglalt kép, a felfelé irányulás vizuális megjelenítése, illetve annak hiánya választja el őket: A *gyerekek meg/felnőnek*; a *házat meg/felépítik*. Máskor ellenben a két igekötős ige más ágenst, illetve tárgyat követel maga mellé: *felerősíteni a rádiót*, a *magnót* lehet, *megerősíteni a barátságot*, a *megdőlt kerítést* stb. Miképpen a két utolsó tárgy sejteti, kockázatos vállalkozás lenne szabályba foglalni kapcsolódásukat a tárgyak milyensége, konkrét vagy absztrakt volta alapján. A másik számba jöhető igekötő, az *el* érzetem szerint mind a *fel*-hez,

mind a *meg*-hez képest a cselekvés intenzívebb megvalósulására utal: *felhízik* (bizonyos súlyig), *meghízik* (valamilyen mértékben) – *elhízik* (nagyon meghízik).

A 2b *fel* és *le* csoportok igéinek viszonya: ritkán A1. (l. kiemelt alakok; a *felépít* ellentétét a 2g *le* társulásba tettem), de lehet B1. is, annak mindkét altípusával. A jóval gyakoribb B1_a formához tartoznak például a *felgyógyul* ↔ *lebetegedik*; *felnagyít* ↔ *lekicsinyít* stb., B1_b-hez a *felvesz* (néhány kilót) ↔ *lesoványodik*.

$$\text{fel } \mathbf{V}_I + \mathbf{N}_{1\text{acc}} (+ \mathbf{N}_{2\text{-ra/-re}}) \approx \text{meg/el}^{+\text{intenz.}} \mathbf{V}_I + \mathbf{N}_{1\text{acc}}$$

*feláll*₃, *felállít*_{2,3,4átv,5átv}, *felcsap*_{5átv}, *felcseperedik*₁, [∞]*felépít*_{1,2átv,3átv,vál,4átv,váb}
[∞]*felépül*_{1,2átv,vál}, [∞]*felerősít*_{2,3,4}, *felfejleszt*, *felfejlődik*₄, *felfokoz*_{2,1,2átv}, [∞]*felforr*₂, [∞]*felforral*₂,
*felfőz*₁, *felfrissít*, *felfrissül*, *felfűt*, [∞]*felgyógyul*, [∞]*felgyorsít*, [∞]*felgyorsul*, *felhangol*₁,
*felhevít*₂, *felhúzz*₅, *felhevül*_{1,2,3}, *fellábad*, [∞]*feljavít*, [∞]*feljavul*, [∞]*felhízik*, [∞]*felhízal*,
[∞]*felmelegedik*_{1,2,3}, [∞]*felnagyít*_{1,2}, *felnevel*_{1,2}, *felnevelkedik*, [∞]*fel nő*_{1,2},
[∞]*felnövekedik*, [∞]*felnyúl*₂, [∞]*felnyúlik*_{3ritk}, [∞]*felnyurgul*_{1,2táj}, *felserdül*, *feltáplál*_{1,2},
[∞]*feltüzesít*₁, [∞]*felújít*_{1,2,3}, [∞]*felújul*_{1,2,3}, *felüt*₃, *felver*_{2,3}, *felvesz*_{18nép}, *felvet*_{4táj},
[∞]*felvilágosít*₂, *felvisz*_{7átv}. √↓: *felhangosít*, *felvirágzik*. Meg: ∞; el: >.

2b *le*: A ROSSZ LEFELÉ IRÁNYULTSÁG: A BETEGSÉG/A HIDEG/A MÉLY HANGOK LÉTREJÖTTE LEFELÉ IRÁNYULTSÁG. – Fizikai alap: az előző metaforákkal ellentétes jelenségek, történések, így a beteg ember fekvő testhelyzete, az anyagok, folyadékok csökkenése az edényben stb.

A *le* szinonimájaként sűrűn használatos a *meg* és *el*. Az utóbbi az *elhűt*, *elhül*, *elkókad* szavakban az állapotváltozás megvalósulásának túlzó voltára utal. Abban, hogy a *meg* vagy *el* használatosabb-e az absztrakt, illetve a konkrét jelentések visszaadására, itt sem tudok állást foglalni: a szerelemtől *megrészegedni* lehet és nem *lerészegedni*, ám a csalódás *lehűti* és nem *meghűti* embert.

$$\text{le } \mathbf{V}_I + \mathbf{N}_{1\text{acc}} \approx \text{meg/el}^{+\text{intenz.}} \mathbf{V}_I + \mathbf{N}_{1\text{acc}}$$

[∞]*lebetegedik*_{1,2}, [>]*lecsendesedik*₁, [>]*lecsendesít*₁, [>]*lecsendesül*, *lecsíp*₃, *ledönt*_{2átv,váb},
leegyszerűsít, *leegyszerűsödik*, *lefogy*, *lefogyaszt*_{1,2,3}, *lefokoz*₂, [∞]*legyengít*, [∞]*legyöngül*,
[>]*lehalkít*, [>]*lehalkul*, *lehangol*_{1ritk,zene}, *lehangolódik*₁, [∞]*lehül*₁, [∞]*lehűt*₁, *le-
 issza magát*, [∞]*leitat*, [∞]*lekókad*₁, *lekever*₂, [∞]*lekicsinyít*, [∞]*lelassít*, *lelassul*, [∞]*lerésze-
 gedik*, [∞]*lerészegít*_{1,2}, *leromlik*_{1,2}, *lerongyolódik*₁, *leront*₂, [∞]*lerövidít*, [>]*lesorvad*,
lesorvaszt, *lesoványít*, *lesoványodik*, *leszűkít*_{1,2} _{átv,3átv}, *levesz*_{9átv}, *levisz*_{7átv}. √↓:
[∞]*lefagyaszt*, *leépül*, *lerobban*. Meg: ∞; el: >.

3. csoport: Mélyből felszínre kerülés, irányulás ↔ mélybe irányuló mozgás; alul lévő dolognak, testrésznek felülre kerülése ↔ felül levő dolognak, testrésznek alulra kerülése. – Az első, valóban összetett szemantikai rendszert a 3. család a–b alcsoportjai alkotják. Az ebbe a tömörülésbe gyűjtött igék argumentumaikat tekintve kétféleképpen viselkednek. A nagyobb hányadukat kitevőknél a ↑↓ irányú mozgások vég-, vagy kiinduló pontjai testek, testtartályként konceptualizált dolgok, fogalmak.

Ezek: a) föld és annak mélye (3a *fel, le*); b) szilárd vagy folyékony anyagok vagy a keverékük (3a *fel, le*); c) mélység, ismeretlenség (3f *fel*), illetve fizikai, lelki állapotok, öntudatlanság stb. (3c, d, e *fel*). A másik igetípus tagjai (3b *fel, le*) testek álló vagy fekvő helyzetbe kerülését jelenítik meg.

3a *fel*: mélyből felszínre kerülés, oda irányulás. A család szemantikai arculatát megadó alapigék felfelé irányuló vagy kavargó mozgásokat írnak le (*fakad, bolygat, forgat, kavar, túr*), melyeknek színhelyei a fentebb meghatározott a), b) típusú argumentumok lehetnek. Az előbbi, 'föld' vonzatúakkal a *fel* szinonimájaként megjelenhet a *ki* és annak jellegzetes vonzata, a *-ból/-ből*: *felszántott egy római érmét ≈ kiszántott egy római érmét a földből*. A *dúl* és *túr* alapigékkel az *össze, szét* is betöltheti a *fel* tárgyalt szerepét: *fel/össze/szétdúlta; fel/össze/szétúrta az iratait*. (Szerintem általában eltérő tárgyakat kívánnak, de a szótár szűkös adataiból biztos következtetést nem tudtam levonni.) A *meg* az ismétlődő cselekvésmozzanatokból álló *kavar, kever, ráz* előtt egyszerűséget fejez ki, a *bolygat*-tal a megvalósulás kisebb fokát: *felbolygatta a fészket – megbolygatta a fészket*.

A *le* ellentétes értelmű használata igen ritka, így formai-szemantikai összevetésük nem kecsegtet különösebb eredménnyel: néhány B_{1b} típusú párt (*felkorbácsol – leülepedik; felráz – lesüllyed*) találunk köztük. Az A1. típusú *felbukik* és *felmerül* megléte azért érdemel figyelmet, mert a tövük lefelé irányuló mozgást ír le, ami ki-zárná a *fel* kapcsolódását.

$$\begin{aligned} felV_I + N_{1acc} (+ N_{2-ból-ből}) &\approx ki V_I + N_{1acc} (+ N_{2-ból-ből}) \\ felV_I + N_{1acc} &\approx össze/szét/meg^{intenz./egyszeriség} V_I + N_{1acc} \end{aligned}$$

*felad*_{5ritk}, ⁴*felás*_{1,2}, [∞]*felbolygat*, *felborzolódik*_{2ritk}, ⁴*felbuggyan*, *felbukik*₂, *felbuzog*₁, ⁴*feldob*_{3ritk}, [∞]*feldúl*_{1a}, *felfakad*_{2,3áv}, *felháborodik*_{rég,irod,3rég,irod}, *felhány*₃ kissé biz, ⁴*felhasít*_{3ritk}, *felhoz*₅, *felkapar*_{2ritk}, [∞]*felkavar*_{1,2,3}, *felkavarodik*_{1,2áv}, *felkorbácsol*₁, [∞]*felkever*_{1,2ritk}, *felmerül*₁, [∞]*felráz*₁, *felszakad*_{3áv}, ⁴*felszakít*_{3ritk}, ⁴*felszánt*₂, *felszór*_{3ritk}, *feltár*₃, ⁴*feltör*_{II,1,5áv,váb}, [∞]*feltúr*_{1,3}, *felver*₄, ⁴*felvet*₂, *felzavar*₁, [∞]*felzavarodik*₁. *Meg*: ∞; *ki*: Δ; *össze*: ∪; *szét*: ∩.

3b *fel*: felül levő testrészt alulra, alul levő testrészt felfelé irányuló mozgásáig; földre kerülése; földre kerülés. Családalapítóknak az eredetileg álló, függőleges helyzetű testek föld felé irányuló mozgását megjelenítő *billen, borul, borít, dönt* stb. tekinthetők, mely igékkel a *fel* tulajdonképpen átveszi a *le* jelentését (*felborul* ≈ 'lefelé borul'), következésképpen szinonimaként a *meg* és az *el* mellett a *le*-t is számon kell tartanunk. A *meg* a *billen, billent, bök, dől, dönt, lök, taszít* igékkel a cselekvés megvalósulásának kisebb fokát jelöli, a *fel* s az *el* igekötős származékok viszont annak teljességét: *megbillen – elbillen, felbillen*. A *rúg*, a *dől*, valamint a *dönt* a két igekötővel A2. típusú származékokat alkot (l. kiemelt formák), vagyis jelentéseik – azonos vagy eltérő argumentumokkal – hasonlóak lehetnek: *fel/lerúgja a csatárt; feldőlt a váza; ledőlt a fal*. Az előbbiekből következően a *fel* ellentéte akár önmaga is lehet: *feldönt* ↔ *felállít; felrúg – felsegít*.

Találunk a csoportban néhány olyan igét (*felborít*₁, *felborogat*, *felfordít*_{1,2}, *felforogat*_{∞1,∞2,3}), ahol a *fel* „eredeti”, irányjelölő szerepében is megmutatkozik, így

ezek a *le* igekötős változatukkal antonimapárt alkothatnak: *felfordította a bögrét, hogy tudjon bele tejet önteni* ↔ *lefordította a bögrét, hogy ne menjen bele piszok*. A helyzetet csak tovább bonyolítja az a tény, hogy a taglalt funkcionális kettősség (*fel* ≈ *le*; *fel* ≈ *fel*) akár egy igeen belül is létrejöhet: *felborít, felborogat* ('felfelé vagy felfelé borít, borogat'). A *feldől, ledől*, valamint a *feldönt* és *ledönt* az *össze/szét* igekötőkkel megegyező értelmükben a *fel*: 5/c „megsemmisülés” társulásba is helyezhetők.

$$felV_I + N_{Iacc} \approx meg^{-intenz.} /el/le^{+intenz.} /szét^{+intenz.} V_I + N_{Iacc}$$

^{∞>}*felbillen*_{1,2}, ^{∞>}*felbillent*, ^{>↓∞}*felborít*₁, ^{>∩↓}*felborogat*, [>]*felborul*₁, [∞]*felbök*₁, *felbukkencezik*, [>]*felbukik*₁, ^{∞>∩↓}*feldől*, ^{∞>↓∩↓}*feldönt*₁, *felfordít*_{∞↓1,∞2}, [∞]*felfordul*₁, *felforgat*_{∞1,∞2,3}, ^{∞>}*fellibben*_{3ritk}, ^{∞>}*fellök*₁, *felmázol*₃, *felöklel*_{1,2}, *felprédál*_{1rég,irod}, ^{↓∞}*felrüg*₁, [∞]*felszánt*₁, ^{∞>}*feltaszít*₁, [>]*felvág*₈. *Meg*: ∞; *el*: >; *össze*: ∩; *szét*: ↓; *le*: ↓.

4. csoport: *Testfelületek történései*. – A háromdimenziós testek felületeinek jellegzetes történése a felkerülés vagy lekerülés. Az nem kíván hosszas bizonygatást, hogy az előbbi változások valószerűsíthető megjelenítője a *fel* (*felteszi a könyvet a polcra; felragasztja a bélyeget a borítékra* stb.), az utóbbiaké pedig

a *le* (*lev teszi a könyvet a polcra; leáztatja a bélyeget a borítékról*). A testfelületeken lévő dolgokat, tárgyakat, anyagokat azonban akár a testek részeként is felfoghatjuk. Kiváltképpen így teszünk, ha a test és a rajta levő dolog, tárgy szorosan tapadnak egymáshoz, vagy ha a test felső rétegének a leválásáról van szó. Az utóbbi helyzetekben a két igekötő jelentése ismét átcaphat önmaga ellentétébe, következésképp ismét egymás szinonimái is lehetnek. Ez a jelenség leginkább a most tárgyalt alcsoportokban figyelhető meg.

4b *fel*: valamely testről, testfelületről való lekerülés. A funkció ellentétes a *fel* tipikusnak vélt 4a kódú funkciójával (valamely testre, testfelületre való feljutás, arra irányulás), rokon viszont a 4a *le* (valamely testfelületről való lekerülés) jelentéssel. E szemantikai kettős csavarnak köszönhetően lehetett az utóbbi értelemben használt *le* igekötős és a most tárgyalt igeiket párosítva olyan szép számú A2. típusú, azaz ellentétes igekötővel azonos tőből képzett, hasonló jelentésű formát (l. a kiemelt igeiket) elkülöníteni: *felsikál* ≈ *lesikál*; *feltöröl* ≈ *letöröl* stb. Sőt a nyelvhasználat tényeit alapul véve még ennél is több, a pillanat ihlette igeapárt hozhatnánk

létre: a szótár szerepelteti például a *felcsipeget* lexémát (*a madarak felcsipegették a magokat a földről*), a *lecsipeget*-et ellenben nem, holott könnyűszerrel mondatba tudjuk foglalni: *a kisgyerek lecsipegette a gyümölcsöt a tortáról*. (A √√ jel után néhány gyakorinak gondolt, de a szótárból kimaradt alakot sorolok fel.) A két igekötő közötti választást főként pragmatikai tényezők irányítják, ezért a szabályalkotás ismételten nehézségekbe ütközne. Elégedjünk meg tehát azzal, hogy a *fel*-es változattal inkább a test valamely felületére való ráhatást írjuk le (*felsikálta a padlót; felmosta a követ*), míg a *le* származékainál az argumentum test jellege dominál: *lesikálta a szobrot*. Mindkét esetben létezik az irányjelentést pontosabban meghatározó teljes szerkezet is: *felsikálta a padlóról a koszt; letörölte a port az asztalról*.

Meg kell jegyezni, hogy a bőrfelület történéseit kifejező igék (*felmar*, *felkarcol*) jelentése olyannyira közel áll az 5b *fel* (nyílás keletkezése) csoportéhoz, hogy elkülönítésüket a szómagyarázatok sem igen segítették, ami érthető, hiszen a testfelületről való leválás együtt járhat valamilyen lyuk, mélyedés keletkezésével.

$$\text{fel}V_1 + N_{1\text{acc}} (+ N_{2\text{-ról,-ről}}) \approx \text{le}V_1 + N_{1\text{acc}} (+ N_{2\text{-ról,-ről}}); \text{fel}V_1 + N_2 \approx \text{ki}V_1 + N_{2\text{acc}}$$

Δ felcsíp₂, felcsipeget, \downarrow felcsókol₂, Δ feldörzsöl₁, felgallyaz₁, \downarrow felhámlik, \downarrow felhorzsol, felhorzsolódik, \downarrow felhörpint₁, \downarrow feliszik_{1,2\text{áv},\text{kölb}}, \downarrow felüat_{1,2}, \downarrow felkap_{1,1,2}, felkapar_{\Delta 1,3\text{ritk}}, felkortyol₁, Δ felmar, felmorzsol₁, felmer, \downarrow felnyal_{1,2\text{nép}}}, \downarrow felpattog₃, \downarrow felpattogzik₁, \downarrow felsikál, \downarrow felsúrol, felszaggat₂, \downarrow felszed₅, \downarrow felszedeket, felszippant₁, \downarrow felszív_{1,2,3,4}, felszívódik₁, feltakar_{\Delta 1,2,4}, \downarrow feltakarít, feltép₂, \downarrow feltisztogat, \downarrow feltöröl_{1,2}, \downarrow felvakar_{\Delta 1,3\text{ritk}}, \downarrow felvél_{3\text{ritk}}}. \downarrow : felhorzsolódik, felmarat, felsöpör, felpucol, feltisztít. le: \downarrow ; ki: Δ .

4b *le*: valamely testfelületre való kerülés, rögzülés, rögzítés. A funkció ellentétes a 4a *le* csoportban taglalttal s rokon a 4a *fel*-ével, vagyis hasonló értelmű (A2. típusú) alakokat ott kell keresnünk (l. a kiemelt *leszegel*, *leszegez* igéket). A két igekötő vonzatai természetesen eltérőek: *felszegelte a lécet a padlóra* – *leszegelte a lécet a padlóhoz*. A jelek tanúsága szerint a *rá* és *oda* igekötőszerű elemek szinte kivétel nélkül átvehetik e szerepét. A ritka A4. típusú formai-szemantikai viszony érhető tetten a *leterhel*_{2ritk,3} ('terhet tesz vkire, vmire') és a *leterhel*₁ ('leszedi a terhet vkiről') szavakban. Az ide tartozó igék átvitt jelentései a 4g *le* pontot alkotó metaforához (A MOZDULATLAN-SÁG/A KÖTÖTTESÉG/A BEFOLYÁS ALÁ KERÜLÉS LEFELE IRÁNYULTSÁG) köthetők.

$$\text{le}V_1 + N_{1\text{acc}} + (N_{2\text{-ra,-re; -hoz,-hez}}) \approx \text{oda/rá/(fel)}V_1 + N_{1\text{acc}} (+ N_{2\text{-hoz,-hez; -ra,-re}})$$

\neg lebilincsel₁, \neg lég₄, lefektet_{5\text{vill}}}, lehorgonyoz_{1,2,3}, \neg lekozmásít, \neg lekozmásodik₁, leköti₁, \neg lel_{1,2,6\text{ritk},7,8\text{ritk},9}, \neg lel_{áncol}₁, lenyűgöz₁, \neg lerögzít₁, lesüt_{2ritk}}, \neg leszegel, \neg leszegez₁, !! ∞ leterhel_{2ritk,3}}, \neg levarr. Oda: \neg ; rá: \wedge ; meg: ∞ .

5. csoport: Testek, testek felső rétegeinek történései. Míg a 4. csoportban a mozgások végzői nagyrészt a testekre rákerülő, illetve azokról lekerülő idegen dolgok, tárgyak voltak, addig a jelen nagycsaládban a test részét képező felső réteg vagy maga a test a grammatikai alany vagy tárgy.

5b *fel*: nyílás keletkezése testen, testfelületen, felületi sérülések létrejötte. A csoport szemantikai arculatát megadó igék vagy a felület folytonosságának megszakadását, megszakítását írják le (*reped*, *szakad*, *feslik*, *sért* stb.), vagy nyílás keletkezését (*nyit*, *tár*, *tát*, *nyílik*). A felfelé irányulást kifejező *fel*-en kívül több igekötő is (*szét*, *ki*, *be*) osztozik a funkción. Amint utaltam rá, a 4b *fel* ('valamely testről, testfelületről való lekerülés') tömörülésnek a bőrfelület történéseire is vonatkoztatható alakjai közül több (*felcsíp*, *feldörzsöl* stb.) akár itt is lehetne. Sőt némely esetben az 5a *fel* osztállyal is rokonítható változást jelenítenek meg: a *felsül* az ÉrtSz. szerint például a bőr hólyagossá válását jelenti (5a funkció), tranzitív párjának értelmezésekor viszont a hámlást megindító sérülést említi, tehát inkább ebbe a csoportba illik. A zárt test megnyílása összekapcsolódhat a láthatóvá válással,

amint azt a *felfed*_{1,2áv,3áv}, *felfejt*_{2rég,irod} [∞]*felnyílik*_{2b} és a J. SOLTÉSZ által Madáchtól idézett *fölleplez* mutatja (1959: 129).

A hasonló funkciójú (azonos vagy más-más alanyokat, tárgyakat kívánó) ige-kötőkről szólva: a *ki* gyakorisága érthető, hiszen egyik karakteres szerepéről van szó. A *be* a testben létrejövő mélyedésként láttatja a szóban forgó történéseket: *be-repedt/beszakadt a körmöm*. A *meg* és *fel* ige-kötős párok az én olvasatomban a vizuális megjelenítés hiányában, illetve meglétében (esetleg a megvalósulás intenzitási fokában?) különböznek: *megrepedt/felrepedt a tojás héja*.

Az 5b *fel* és *le* csoportokba kevés A1. (1. kiemelt formák) és B1. típusú (*felnyit* ↔ *leragaszt*; *feltáru* ↔ *lezáru*) antonimapárra bukkanunk. Ennek oka az, hogy a *fel*-lel ellentétes jelentéseket itt inkább a *be* hordozza.

$$felV_I + N_{(1nom/acc)} \approx szét/ki/be/meg^{-int.?} / V_I + N_{(1nom/acc)}$$

^Δ*felbomlik*₁, ^Δ*felbont*_{1,2,3,4}, ^Δ*felbök*₃, *felcsap*₃, ^Δ*felcsapódik*₁, *felég*_{2ritk}, *feléget*₂, *felész*₂, ^Δ*felfakad*₁, *felfejlik*, *felfejt*_Δ_{1,∞2rég,irod}, *felfekszi*_{vmijéb}, ^Δ*felfeslik*_{1,2ritk,váb}, ^Δ*fel-feszít*₁, ^Δ*felgombol*_{2ritk}, ^Δ*felhasad*, ^Δ*felhasít*₁, *felhasogat*₁, [∞]*felkarcol*₁, *fellapoz*, ^Δ*felmetsz*₁, ^Δ*felnyílik*_{1,2}, ^Δ*felnyit*_{1,2,3,4ritk,6}, ^Δ*felpattan*₂, ^Δ*felpattog*₂, ^Δ*felpattogzik*_{2seb}, *felránt*₂, [∞]*felreped*, [∞]*felsebez*_Δ_{1,2áv}, [∞]*felsért*, *felsüt*_{2ritk}, *felszaggat*_{2,3}, ^Δ*felszakad*₁, *felszakít*₁, ^Δ_{1, Δ2, Δ3}, *felszánt*_{3áv,4áv,kölb}, ^Δ*felszúr*₂, ^Δ*felvág*₂, *feltakar*_{2áv,ritk}, *feltár*_Δ_{1,2,4ritk,5}, ^Δ*feltáru*₁, *feltaszít*₃, ^Δ*feltét*, *feltép*_{1,Δ2}, *feltör*_{1,1,3,5}, *feltörök*_{1,†}_{2ritk}, *felüt*_{1,4,11,2ritk}, *felvág*₂, [∞]*felvet*_{4/a}. *Meg*: ∞; *ki*: Δ; *szét*: †; *be*: #; *ketté*: ‡; *össze*: ∩.

5c *fel*: részekre, darabokra bontás, bomlás. A *fel* irányjelentésétől a legtávolabb eső, de az előző szerepéhez igen közel álló csoport, hiszen a darabokra bontás feltételezi a testkonténerek megnyitását. (Az ÉrtSz. sem különítette el mindig a kétféle tartalmat.)

A csoport szemantikai arculatát megadó ige-kötők a *darabol*, *vág*, *bomlik*, *őröl*, *szel* stb. Több ige-kötő tölt be hasonló szerepet, melyek közül a *meg*-es változatok negatív intenzitásbeli különbséget írnak le: *a fagyalt fel/el/szétolvadt – megolvadt*.

A *le* ige-kötőnek nem tudtam elkülöníteni sem ellentétes, sem hasonló szerepét, bár a *felbomlik*₅ ('egyszerűbb összetevőire, ill. elemeire bomlik') jelentése kifejezhető a szótárból hiányzó *lebomlik*-kal, ahogy a *felbont*₅ és a *lebont*_{5áv,új,hív} jelentései is közeliek: *a színeképet színeire bontja fel/le*; *a tervet apró lépésekre bontotta le*.

$$fel V_I + N_{1acc} (+ N_2 -ra-re) \approx szét/össze/el/meg^{-int.} / ketté/félbe V_I + N_{1acc}$$

[∫]_∞*felaprít*, [∫]_∞*felapróz*_{1,2áv}, [∫]*felázik*, [∫]*felbomlaszt*, [∫]_∞*felbomlik*₅, *felboncol*_{1,2áv,ritk}, [∫]*felbont*₅, *feldarabol*_{1,2}, [∫]*felenged*₄, [∫]*felfeslik*, [∫]*felfürész*₂, [∫]*felhasad*, *felhasít*_{1,∫}_{1,∫}₂, [∫]*felhasogat*₂, *felkoncol*, [∫]*fellazít*₁, *fellazul*_∞_{1,2}, [∫]*felmetél*, [∫]*felmetsz*₂, *felnégyel*_{1,2}, [∫]*felold*_{1,2}, *feloldódik*_{1,3áv}, [∫]*felolvad*_{1,2,3áv,4áv,5áv}, *felolvasz*_∞_{1, ∞>2ritk,3áv}, [∫]*feloszlik*₁, *feloszlat*_{1,2}, [∫]*feloszt*_{1,2,3}, [∫]*felőröl*₁, *felparcelláz*, *felporhanyít*_{1,∞2ritk}, [∫]*felpuhul*, *felrobban*, *felrobbant*_{1,2,áv,3áv}, [∫]*felreped*, [∫]*felszaggat*₁, *felszakad*_{1,2}, [∫]*felszakít*₁, *felszel*_∞_{1,2}, *felszeletel*, *feltagol*_{1,2}, *feltárcsáz*₂, *feltör*_∫_{1,2,4}, *feltrancsroz*_{1,2áv}, *felvág*_∫_∩_{1,3nép}. *Meg*: ∞; *el*: >; *össze*: ∩; *szét*: †; *be*: #; *ketté*: ‡; *félbe*: /.

3. Összegzés. – A részletes elemzések végén kívánatosnak tűnik a két vizsgált igekötő és a velük rokon szerepeket betöltők (1. a 2. táblázat utolsó oszlopa) viszonyában fellelhető főbb sajátosságok körvonalazása.

Az adatok összevetése négy eltérő (egymástól élesen nem mindig elválasztható) szemantikai kapcsolattípust eredményezett (l. 1. táblázat). Az a) oszlopban azoknak a csoportoknak a kódját adtam meg, amelyekben a származékok különbözősége az igekötők irányjelentéséből adódik: *felküldték a központba* \approx *el/beküldték a központba*; *fel/kibukkan a vízből* stb. Ilyenkor nagyrészt pragmatikai tényezőktől, így a beszélő által választott nézőponttól vagy egyéb nem nyelvi körülményektől függ, melyik igekötőt részesítjük előnyben. A b) pontba a cselekvés, történés alacsonyabb vagy magasabb fokú megvalósulását jelző (akcióminőség-képző) változatok kerültek: *felhízott* (az eredeti súlyára) – *elhízott* (túlságosan); *lelő* – *meglő* stb. (Persze az igekötők által nyújtott vizuális kép itt sem hagyható figyelmen kívül.) A c) típushoz tartozó igék sajátossága az, hogy az alapige *fel, le* igekötős származékaiban erőteljesebben érződik az irányjelentés, mint a szinonimáiknak tekinthető egyéb igekötősekben, ahol az igekötő már „csak” perfektiváló eszköz. Ez a jelenség nyilvánvalóan a két leginkább kiüresedett igekötőnél figyelhető meg: *lekókad* – *elkókad*; *felépül* – *megépül* stb. A d) oszlopban azokat a társulásokat látjuk, amelyekben mind a *fel, le*, mind az esetleges hasonló funkciójú igekötők meglehetősen előre jutottak a perfektiváló elemmé válás útján, vagyis szerepük egyöntetűen az aspektusképzés: *fel/megköszönt* vkit; *le/megőrölte a gabonát*; *az esőtől felpuhult az agyag*; *a hús megpuhult*, *János az idők folyamán elpuhult* stb. Mint tapasztaltuk, némelyek azonos, mások eltérő alanyokat, tárgyakat kívánnak maguk mellé.

Az 1. táblázat kérdőjeleivel a többféle értelmezést is megengedő esetekre utalok. A 2. táblázat zárójelei a ritka előfordulásra, a kérdőjelei pedig a megerősítésre váró megállapításokra figyelmeztetnek.

1. táblázat

A *fel, le* és a hasonló jelentésű igekötők viszonyának fő jellegzetességei

Igekötők	a) vizuális megjelenítés különbözősége	b) akcióminőség-képzés	c) irányjelentés ↔ perfektiváló funkció	d) perfektiváló funkció
<i>el</i>	–	⁺ int: 2b <i>fel, le</i> ; 3a <i>le</i> ; 4a <i>le</i> ; 5a <i>le</i>	2a <i>fel, le?</i> ; 2c <i>fel, le</i> ; 2f <i>le?</i> ; 2g <i>le</i> ; 3b <i>fel, le</i>	2h <i>le</i> ; 4c <i>le</i> ; 4e <i>fel, le</i> ; 4f <i>fel</i> ; 4g <i>le</i> ; 5c <i>fel</i> ; 5d <i>fel</i>
<i>meg</i>	–	int: 2f <i>le</i> ; 3a <i>fel, le</i> ; 5a <i>fel, le</i>	2b <i>fel, le?</i> ; 2c <i>fel, le?</i> ; 2d <i>fel, le?</i> ; 2e <i>fel?</i> ; 2g <i>le</i> ; 4d <i>fel, le</i>	2h <i>le</i> ; 3d <i>fel</i> ; 3e <i>fel</i> ; 3f <i>fel</i> ; 4c <i>fel</i> ; 4e <i>fel, le</i> ; 4f <i>fel, le</i> ; 4g <i>fel, le</i> ; 5c <i>fel</i> ; 5d <i>fel</i>
<i>ki</i>	3a <i>fel</i>	–	5a <i>fel?</i>	4a <i>le</i> ; 4b <i>fel</i> ; 4c <i>le</i> ; 4g <i>fel</i> ; 5a <i>le</i> ; 5b <i>fel</i>
<i>be/bele</i>	3a <i>le?</i>	–	–	2a <i>fel</i> ; 4c <i>le</i> ; 4f <i>fel</i> ; 5b <i>fel, le</i>
<i>össze</i>	3a <i>fel?</i>	⁺ int: 3b <i>fel, le</i>	–	4c <i>fel, le</i> ; 5c <i>fel</i>
<i>szét</i>	3a <i>fel?</i>	⁺ int: 3b <i>fel, le</i> ;	5b <i>fel</i> ; 5c <i>fel</i> ; 5d <i>fel</i>	–
<i>végig</i>	–	–	2h <i>le</i> ; 4c <i>fel</i>	–

2. táblázat

A *fel* és *le* funkcióinak rendszere különös tekintettel a hasonló jelentésű igeekötőkre

Csoport	Al-típus	Ige-kötő	Szem. viszony	Funkció	Példák	Hasonló jelentésű igeekötő
1.	a	<i>fel</i>	↕	nyílt vagy zárt térben történő feljebb helyre való kerülés, irányulás	<i>felmegy</i> <i>felnéz</i> <i>felhág</i>	(<i>rá</i>)
	a	<i>le</i>		nyílt vagy zárt térben történő lejjebb helyre való kerülés, irányulás	<i>lemegy</i> <i>lenéz</i> <i>lecsepeg</i>	(<i>rá</i>)
2.	a	<i>fel</i>	↕	KÖZPONTBA/TÁRSADALMILAG MAGASABB STÁTUSZÚ HELYRE KERÜLÉS FELFELÉ IRÁNYULTSÁG; ÉSZAKRA JUTÁS FELFELÉ IRÁNYULTSÁG	<i>felküld</i> <i>felmegy</i> <i>fellátogat</i>	<i>el</i> <i>be</i>
	a	<i>le</i>		KÖZPONTBÓL VALÓ KIJUTÁS/TÁRSADALMILAG ALACSONYABB STÁTUSZÚ HELYRE JUTÁS LEFELÉ IRÁNYULTSÁG; DÉLRE JUTÁS LEFELÉ IRÁNYULTSÁG	<i>lemegy</i> <i>letelefonál</i> <i>leutazik</i>	<i>el</i>
	b	<i>fel</i>	↕	A JÓ FELFELÉ IRÁNYULTSÁG: A FEJLŐDÉS/A NÖVEKEDÉS/AZ EGÉSZSÉG/ A HŐ/AZ ÉLES HANGOK LÉTREJÖTTE FELFELÉ IRÁNYULTSÁG	<i>felfejlődik</i> <i>felgyorsul</i> <i>felépiül</i> <i>felhízik</i>	<i>meg</i> <i>el</i> ^{+int.}
	b	<i>le</i>		A ROSSZ LEFELÉ IRÁNYULTSÁG: A BETEGSÉG/A HIDEG/A MÉLY HANGOK LÉTREJÖTTE LEFELÉ IRÁNYULTSÁG	<i>leromlik</i> <i>lefogy</i> <i>legyengít</i>	<i>meg</i> <i>el</i> ^{+int.}
	c	<i>fel</i>	↕	A BOLDOGSÁG/A POZITÍV ÉRZELMI/SZELLEMI ÁLLAPOT FELFELÉ IRÁNYULTSÁG; A ZAKLATOTTSÁG/A DÜH FELFELÉ IRÁNYULTSÁG.	<i>felvidít</i> <i>felbosszant</i> <i>felmérgesít</i> <i>felpezsdít</i>	(<i>meg</i>)
	c	<i>le</i>		A SZOMORÚSÁG/A NEGATÍV ÉRZELMI ÁLLAPOT/A NYUGODTSÁG LEFELÉ IRÁNYULTSÁG	<i>lekókad</i> <i>lecsendesít</i> <i>lenyugszik</i>	<i>el</i> (<i>meg</i>)
	d	<i>fel</i>	↕	A MEGBECSÜLÉS/A MEGTISZTELTETÉS/AZ ÉRTÉK/AZ ERKÖLCS FELFELÉ IRÁNYULTSÁG	<i>felmagasztal</i> <i>felküzd</i> <i>felken</i>	(<i>meg</i>)
	d	<i>le</i>		A MEGBECSÜLÉS/AZ ÉRTÉKEK/AZ ERKÖLCS HIÁNYA LEFELÉ IRÁNYULTSÁG	<i>lealáz</i> <i>lebecsül</i>	(<i>meg</i>)
	e	<i>fel</i>	↕	A TÖBB FELFELÉ IRÁNYULTSÁG	<i>felver</i> <i>felemel</i>	(<i>meg</i>)
	e	<i>le</i>		A KEVESEBB LEFELÉ IRÁNYULTSÁG	<i>lecsökkent</i> <i>lerövidít</i>	(<i>meg</i>)
f	<i>le</i>		A BETEGSÉG/A HALÁL/A FIZIKAI MEGSEMISÜLÉS LEFELÉ IRÁNYULTSÁG	<i>lemészárol</i> <i>lelő, leszúr</i> <i>legázol</i>	<i>meg</i> ^{-int.} <i>el</i>	

Csoport	Al-típus	Ige-kötő	Szem. viszony	Funkció	Példák	Hasonló jelentésű igekötő
	g	le		AZ ALÁVETETTSÉG/A VERESÉG LEFELÉ IRÁNYULTSÁG	legyőz, lepipál lecserél	(el, meg)
	h	le		A CSELEKVÉSEK, ESEMÉNYEK MEGTÖRTÉNTÉ LEFELÉ IRÁNYULTSÁG	lefolyik leőröl letelik	meg végig (ki/el)
3.	a	fel	↑ ↓	a mélyből a felszínre kerülés, irányulás	felbukkan felszánt feldül felbolygat felkavar	ki össze/szét meg ^{-int.} meg ^{egyszeri}
		le		a földfelszín alá vagy a mélybe kerülés, irányulás	lesüllyed lemerül	be bele (meg ^{-int.}) (el ^{+int.?})
	b	fel	↑ !! ≈	alul levő testrész felülre, felül levő testrész alulra kerülése; földre kerülés	fellök felborul felöklel feldönt	meg ^{-int.} el le (össze ^{+int.} /szét ^{+int.})
	b	le		felül levő testrész alulra, alul levő testrész felülre kerülése; földre kerülés	ledől lefordít leborít	meg ^{-int./} meg ^{+int.?} el fel (szét ^{+int.} / össze ^{+int.})
	c	fel		A FIZIKAI/LELKI EGYENSÚLY HIÁNYA/ A RENDEZETLENSÉG/ A MEGSEMMISÜLÉS/ A MEGSEMMISÍTÉS FELFELÉ IRÁNYULTSÁG	feldönt felforgat	–
	d	fel		A KEZDET FELFELÉ IRÁNYULTSÁG	felcsendül felzeng	meg
	e	fel		AZ ÉBERSÉG/ A TUDATOSSÁG FELFELÉ IRÁNYULTSÁG	felébred feleszmél	(meg)
f	fel		AZ ISMERTSÉG/ A TUDÁS FELFELÉ IRÁNYULTSÁG	felkutat felidéz	(meg)	
4.	a	fel	↑	testfelületre jutás, juttatás, irányulás	felrak feltesz felszegez	rá oda
	a	le		testfelületről való lekerülés, onnan történő lefelé irányulás; testből, testfelületből egy rész leválása	lefeszik lefegyverez lehorzsol lecsíp	fel ki

Csoport	Al-típus	Ige-kötő	Szem. viszony	Funkció	Példák	Hasonló jelentésű igekötő
5.	b	<i>fel</i>	↕!!	testről, testfelületről való lekerülés	<i>felhorzsol</i> <i>felsikál</i> <i>felmar</i>	le <i>ki</i>
	b	<i>le</i>		testfelületre történő rögzülés, rögzítés	<i>lerögzít</i> <i>leszege</i>	<i>oda</i> <i>rá</i> (fel)
	c	<i>fel</i>	≈	felületre, tárgyra, tárgycsoportra történő teljes ráhatás az alapigével kifejezett cselekvéssel	<i>felszór</i> <i>feléget</i> <i>felsorol</i> <i>felvásárol</i>	le <i>végig</i> <i>(össze,</i> <i>meg)</i>
	c	<i>le</i>		felületre, tárgyra, tárgycsoportra történő teljes ráhatás az alapigével kifejezett cselekvéssel	<i>leborít</i> <i>leszór</i> <i>lefüggönyöz</i> <i>lekakaóz</i>	<i>be</i> <i>ki</i> <i>el</i> <i>össze</i> fel
	d	<i>fel</i>	≈	AZ ÍROTT ANYAGOK RÖGZÍTÉSE, LÉTREHOZÁSA FELFELÉ IRÁNYULTSÁG	<i>feljegyez</i> <i>felír</i> <i>felvesz</i>	le <i>meg</i>
	d	<i>le</i>		AZ ÍROTT ANYAGOK RÖGZÍTÉSE, LÉTREHOZÁSA LEFELÉ IRÁNYULTSÁG	<i>leír</i> <i>lejegyez</i> <i>lefest</i>	fel <i>meg</i>
	e	<i>fel</i>	≈	JÖVŐBELI ELKÖTELEZETTSÉG, FELFELÉ IRÁNYULTSÁG	<i>felvállal</i> <i>felvesz</i> <i>felfogad</i>	<i>(el)</i> <i>(meg)</i>
	e	<i>le</i>		JÖVŐBELI ELKÖTELEZETTSÉG, BIRTOKLÁS LEFELÉ IRÁNYULÁS	<i>leelőlegez</i> <i>leszegődik</i>	<i>el</i> <i>(meg)</i>
	f	<i>fel</i>	↕	A BIRTOKLÁS/A MEGÉRTÉS/ A HATALOM/A KONTROLL FELEFELE IRÁNYULTSÁG	<i>feljogosít</i> <i>felfog</i> <i>felhatalmaz</i> <i>felügyel</i>	<i>(meg)</i> <i>(be)</i>
	f	<i>le</i>		A MEGFOSZTÁS/ A FIZIKAI MEGSEMMISÜLÉS/ A HIÁNY LEFELÉ IRÁNYULTSÁG	<i>letaglóz</i> <i>lenyakaz</i> <i>letagad</i>	<i>(el)</i> <i>(meg)</i>
	g	<i>fel</i>	↕	A SZABADSÁG/A KÖTETLENSÉG FELFELÉ IRÁNYULTSÁG	<i>fellazít</i> <i>felszabadít</i> <i>felment</i>	<i>(el)</i> <i>(meg)</i> <i>(ki)</i>
	g	<i>le</i>		A MOZDULATLANSÁG/A KÖTÖTTség/ A BEFOLYÁS ALÁ KERÜLÉS LEFELÉ IRÁNYULTSÁG	<i>leállít</i> <i>letartóztat</i> <i>lenyűgöz</i>	<i>(meg)</i> <i>(el)</i>
	a	<i>fel</i>	≈	a testfelszínnek kiemelkedése	<i>felpuffad</i> <i>feldagad</i>	<i>meg</i> ^{-int.} <i>ki</i>
	a	<i>le</i>		a testfelszín kiemelkedésének eltűnése, eltüntetése, a felszíni formák kopása lefelé irányuló mozgással	<i>lelohad</i> <i>lepusztul</i> <i>lekopik</i>	<i>el</i> ^{+int.} <i>meg</i> ^{-int.} <i>(ki)</i>

Csoport	Al-típus	Ige-kötő	Szem. viszony	Funkció	Példák	Hasonló jelentésű igekötő
	b	<i>fel</i>	↑ ↓	nyílás keletkezése testen, testfelületen, felületi sérülések keletkezése	<i>feltár</i> <i>felnyit</i> <i>felreped</i>	<i>szét</i> <i>ki</i> <i>be</i> <i>meg</i> ^{-int.?}
	b	<i>le</i>		nyílások eltüntetése, bezárulása	<i>lecsap</i> <i>leszeget</i>	<i>be</i>
	c	<i>fel</i>		részekre, darabokra bontás, bomlás	<i>felaprít</i> <i>felolvaszt</i> <i>felvág</i> <i>felszaggat</i>	<i>szét</i> <i>össze</i> <i>el/ketté/</i> <i>meg</i> ^{-int.} <i>félbe</i>
	d	<i>fel</i>		A RÉSZEKRE BOMLÁS/ MEGSEMMISÜLÉS FELFELÉ IRÁNYULTSÁG	<i>felbomlik</i> <i>felmorzsol</i> <i>felemeszt</i>	<i>el</i> <i>meg</i> <i>szét</i>

A hivatkozott irodalom

- FORGÁCS TAMÁS 2005. Grammatikalizálódás az igekötők körében. In: OSZKÓ BEATRIX – SIPOS MÁRIA szerk., Uráli grammatikalizáció. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. 88–116.
- FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE 1991. Két magyar igekötő szemantikájáról. Magyar Nyelv 430–7.
- KIEFER FERENC – LADÁNYI MÁRIA 2000. Az igekötők. In: KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Bp. 451–518.
- KOMÁROMY LAJOS 1874. A „be” igekötő szerepe. Magyar Nyelvőr 123–7.
- KÖVECSES ZOLTÁN 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: PLÉH CSABA – GYÖRI MIKLÓS szerk., A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása. Pólya, Bp. 50–82.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005. A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Typotex, Bp.
- KÚNOS IGNÁCZ 1880. A 'fel' igekötő használatáról. Magyar Nyelvőr 533–9.
- KÚNOS IGNÁCZ 1882. A 'le' igekötő használata. Magyar Nyelvőr 6–13.
- KÚNOS IGNÁCZ 1884. A ki igekötő használata. Adalékok a magyar jelentésstanhoz. In: Budenz-Album, Akadémiai Könyvkereskedés, Bp. 204–33.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980. Metaphors, We Live by. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- PERROT, JEAN 1966. Adalékok a meg igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. Nyelvtudományi Értekezések 52. Akadémiai Kiadó, Bp.
- PETE ISTVÁN 1985–1986. Az aspektuális jelentés az igei jelentésváltozások rendszerében. Néprajz és Nyelvtudomány 29–30: 159–72.
- PUSZTAY JÁNOS – SCHLACHTER, WOLFGANG 1983. Morpho-semantische Untersuchung des Ungarischen Verbalpräfixes *el*. Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1959: Az ősi magyar igekötők. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SZILI KATALIN 2003. A *ki* igekötő jelentésváltozásai. Magyar Nyelv 163–88.
- SZILI KATALIN 2005. A *be* igekötő jelentésváltozásai. Magyar Nyelvőr 151–64, 282–99.

SZILI KATALIN 2006. Az ellentétes jelentésű igekötők formai és szemantikai kapcsolatának kérdéséhez a *be* és *ki* igekötők kapcsán. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Argumentum Kiadó, Bp. 411–6.

SZILI KATALIN

On formal and semantic properties of preverb-verb combinations involving *fel* ‘up’, *le* ‘down’ and other preverbs

This paper discusses the two Hungarian preverbs mentioned in the title, intending to contribute to the description of synonymous functions of preverbs in general. First, formal and semantic peculiarities of those two preverbs are explored on the basis of data from *A magyar nyelv értelmező szótára* [Hungarian Defining Dictionary] and their functions are compared to those of some other preverbs. On the basis of that comparison, the author defines four main semantic relationships between preverb-verb combinations involving *fel* or *le* and those involving one of the preverbs *meg* [perfectiviser], *el* ‘away’, *ki* ‘out’, *be* ‘in’, *össze* ‘together’, *szét* ‘apart’, *végig* ‘along’ that can be seen as synonymous with them. Thus, different choice of preverb may result in (a) different visual representations (*felbukik* ‘tumble over’ vs. *kibukik* ‘tumble out’), (b) different Aktionsarts, or rather, different degrees of accomplishment (*lelő* ‘shoot [dead]’ vs. *meglő* ‘shoot, wound by shooting’), (c) different degrees of the bleaching of directional meaning (*lekókad* ‘droop’ vs. *elkókad* ‘wither’), and (d) perfective actions/events of different starting points (*leőről* ‘grind [whole quantity of sg]’ vs. *megőről* ‘grind [fully]’).

KATALIN SZILI